

³¹ Верстюк В. Українські фрагменти російської мозаїки про революцію//Український гуманітарний огляд. – Вип. 3 (2000). – С.114.

³² Ленинский сборник. Т. V. – Москва; Ленинград, 1926. – С.53.

³³ Цитується за кн.: *Валицький Анджей*. Вказ. праця. – С.246.

³⁴ *Енгельс Ф.* Ельберфельдські промови 8 і 15 лютого 1845 р. // *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. – Т.2. – С.509–530.

The author performs the reconstruction of the concept of Great October Socialist Revolution. The article analyzes the actions of three main political forces – Liberal Socialistic Party Bloc, Working and Soldier Deputies' Radas, and also Bolsheviks' Party. The events in national regions of Russia are not taken into account since they had independent significance.

Revolution process of 1917 is estimated as a single whole without artificial division into February and October revolutions. The article emphasizes that Radas always won in the struggle of political forces, first in alliance with Liberal Socialistic Parties and then, on the stage of October Revolution, with Bolsheviks. A conclusion is made that alliance with Lenin's party changed the nature of Radas. At first Bolsheviks filled Radas with themselves and then changed them into a branch of their own party. The ending of the revolution is associated in the article with dispersal of Ustanovchi Zbory. Absence of genetic connection between Russian and Communist revolutions is proven.

В.Ф.Верстюк*

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

Розглядається початковий етап формування та діяльності УЦР. Аналізуються різні історіографічні версії становлення цього громадсько-політичного інституту, висвітлюється процес формування його ідеологічних засад.

Початковий етап Української революції 1917–1921 рр. невід’ємний від створення та діяльності Центральної Ради. Вона очолила і консолідувала українські революційні політичні сили, виробила національні та соціальні гасла, формувала і реалізовувала стратегію й тактику українського руху, ініціювала проголошення Української Народної Республіки, у структурі якої виконувала функції вищої законодавчої влади – парламенту держави. У сучасній українській історіографії нема принципових розбіжностей щодо місця і ролі Центральної Ради в історії України ХХ ст. Вони загальноновизнані, а найважливішим підтвердженням цього є постійна увага істориків до різноманітних аспектів діяльності Центральної Ради, наслідком чого є нагромадження значної кількості спеціальної наукової літератури з теми. Випущений 2001 р. бібліографічний покажчик у розділі «Українська Центральна Рада. Утворення Української Народної Республіки» налічує близько 1500 позицій¹. Із кожним роком їх кількість постійно зростає, наведу лише ті із сучасних праць, які найчастіше згадуються в історіографії².

Незважаючи на посилене зацікавлення дослідників проблемою, навряд чи можна вважати її досконало вивченою, до того ж сучасна українська історіографія відрізняється поліваріантністю оцінок, не становить винятку і питання появи Центральної Ради та початкового етапу її діяльності. Треба погодитися з

* *Верстюк Владислав Федорович* – д-р іст. наук, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

Ф.Турченком³, що сьогоднішній стан вивчення початкового етапу діяльності Центральної Ради вже не відповідає ресурсу накопиченого джерельного матеріалу, стають очевидними неузгодженості окремих фактів, а весь існуючий документальний масив вимагає нового більш уважного прочитання.

Найбільш поширеною і до того ж, очевидно, однією з перших історіографічних версій виникнення Центральної Ради є розповідь П.Христюка, одного з активних членів УЦР, автора широковідомих «Заміток і матеріалів до історії Української революції 1917–1920 рр.». Він писав, що вже перші дні революції поставили на порядок денний питання «про утворення українського національно-культурного і політичного центру». Цю ініціативу взяли на себе члени Товариства українських поступовців (ТУП), «за їх проводом і було утворено в Києві в перша числа березня (ст.ст.) Українську Центральну Раду»⁴.

В.Винниченка не цікавили факти і деталі, появу Центральної Ради у «Відродженні нації» він подав абстрактно-концептуально. Із початком революції українські політичні партії відчували імперативну необхідність того часу: «єдність усіх українських сил». «І з цього пішла Українська Центральна Рада (март 1917 року). Це був вислів усєї нації. Це було не тільки координоване, сполучене співробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього. Коли б вона не виникла в Києві, то утворилась би в Харкові, в Полтаві, Одесі. Вона мусіла бути, бо нація мусіла, як така, як уся нація, як певний організм, мати єдиний вираз, єдиний орган свого прояву»⁵.

Подібним узагальненим чином коментує процес появи Центральної Ради М.Ковалевський: «Працюючи на Полтавщині, ми чекали на вказівки з Києва, де повстав український політичний центр. Але організація цього центру в Києві відбувалася дуже повільно. Деяке оживлення приніс поворот із заслання Михайла Грушевського. З представників українських громадських і політичних організацій повстала Українська Центральна Рада, як орган репрезентуючий політичну опінію України. Це не був однак ще політичний центр у точному смислі слова, центр, який би взяв провід політичної боротьби українського народу в свої руки. Це була скоріше організаційна комісія, яка підготувляла створення такого проводу»⁶.

Із наведених прикладів видно, що обставини, за яких відбулися перші організаційні заходи щодо створення УЦР, виявилися задокументованими фрагментарно і суб'єктивно, на них пізніше наклалися інтерпретації численних учасників Української революції, які проте не були безпосередньо причетні до подій, що нас цікавлять, але ставили «собі за завдання не так в'яснити діяльність Центральної Ради, як скласти апологію, не завжди об'єктивну і безсторонню, діяльності за часів Центральної Ради тої чи іншої групи, тої чи іншої особи»⁷. У даному разі В.Садовський, якому належить процитована думка, виступав проти спроб окремих політичних сил чи їх adeptів дискредитувати діяльність Центральної Ради, перетворити її в розмінну монету в еміграційних суперечках про винуватців поразки національної революції. Проте його заклик залишався непочутим ще багато років.

Класичною ілюстрацією думки В.Садовського може бути версія П.Мірчука, що творцем Центральної Ради був М.Міхновський. На думку згаданого історика, М.Міхновський, довідавшись про вибух революції вже 3 березня 1917 р., «згуртував біля себе у Києві своїх ідейно-політичних однодумців і запропонував їм негайно покликати до дії «Українську Центральну Раду» як орган тимчасового державного правління самостійної України»⁸. А далі концепція П.Мірчука виглядає так. На інформацію про революцію Товариство українських поступовців теж відповіло ініціативою «творити політичну репрезентацію українського народу з огляду на нову політичну ситуацію» й ухвалило проголосити себе

«Центральною Радою». Коли це сталося П.Мірчук не пише, але говорить, що саме ця ініціатива, а не М.Міхновського, зацікавила українські соціалістичні партії (які саме він не уточнює), вони вислали до управи товариства своїх делегатів і повідомили, що бажають увійти до організованої ТУП-ом Центральної Ради. Такий поворот справи, – веде далі П.Мірчук, – поставив М.Міхновського перед дилемою: «або йти далі своїм шляхом, завершуючи свою ініціативу і творити «Українську Центральну Раду» з самих тільки українських самостійників-націоналістів /.../, або змагати до консолідації всіх українських сил, об'єднуючи власну ініціативу з ініціативою ТУП та з готовністю українських соціалістів співпрацювати з ініційованою ТУП-ом Центральною Радою»⁹. М.Міхновський схилився до другого рішення, і внаслідок загального порозуміння 4 березня¹⁰ «з самостійницької «Української Центральної Ради» і ТУП-івської «Центральної Ради» оформлюється єдина «Українська Центральна Рада», до складу якої поруч з українськими самостійниками-націоналістами та культурниками з ТУП входять відразу й діячі української соціал-демократичної та української соціал-революційної партій»¹¹. Слабкість версії П.Мірчука очевидна. Вона, з одного боку, заідеологізована, а з іншого, – не підкріплена жодними джерелами, і як справедливо відзначив Ф.Турченко, не здобула підтримки істориків¹². Навіть zaangażований до самостійницької ідеології Р.Млиновецький змушений був звинуватити П. Мірчука у виразній дезорієнтації та у тому, що той «подав цілком не відповідаючу правді, але вигідну для автономістів дату злиття двох У.Ц.Рад»¹³.

Р.Млиновецький теж дотримується версії співіснування й об'єднання двох Центральної Рад. Проте його версія дещо модифікована порівняно з оповіддю П.Мірчука. Насамперед місце організатора, відібране у М.Міхновського, Р.Млиновецький віддав таємному «Братству самостійників». Саме братчики-самостійники, а не Міхновський, переконує Млиновецький, створили «першу Українську Центральну Раду не з «братчиків», а притягнули до неї всіх, хто лише годився на конечність боротьби за здобуття цілковитої самостійності»¹⁴. «Автономісти (треба думати, що Млиновецький у даному разі вів мову про тупівців – В.В.), почувши про творення Укр. Центральної Ради й довідавшись про політичні плани її організаторів, заметушилися і кинулися творити власний центр». 6 березня в українському клубі «Родина» (штаб-квартирі ТУП-у) вони «створили також свою «Українську Центральну Раду», яка там і містилася», при цьому тупівці шукали «способу підступом зліквідувати самостійницький центр»¹⁵. Вдалося це їм невідомим чином лише після приїзду до Києва професора М.Грушевського, який «ще під час своєї діяльності у Львові набув великого досвіду у всяких позакулісових потягненнях та партійній боротьбі /і/ дуже допоміг автономістам в їх заходах щодо ліквідування самостійницької Укр. Центральної Ради»¹⁶. Р.Млиновецький називає точну дату, коли це відбулося – 16 березня, і дуже шкодує, що так сталося, бо, на його думку, в майбутньому це злиття мало фатальні наслідки.

Зазначу, що до останнього часу версія Р.Млиновецького сприймалася сучасною українською історіографією як ідейно-інтелектуальна провокація. Вона викликає численні питання і має чимало слабких місць. Справа навіть не в тому, чи існувало «Братство самостійників» взагалі. Інформація про нього мінімальна. Р.Млиновецький говорить, що воно було утворене ще 1914 р., але дуже глибоко законспіроване. Як влучно зазначив В.Солдатенко, можна зрозуміти необхідність конспірації до Лютневої революції, але яка потреба ховатися після революції¹⁷. Чому в жодному із джерел (тогочасній пресі, мемуарах) немає ніяких згадок про таке братство та його діяльність. Це не може не викликати скепсис історика, який звик до необхідності посилання на джерело. Більше того, навіть майже через півстоліття по згаданих подіях автор не наважився опри-

люднити прізвища членів братства. Він говорить тільки про їх ідейного провідника В.Отамановського, молоду людину, яка на період створення братства лише закінчила гімназію. До складу Центральної Ради В.Отамановський був обраний тільки на Всеукраїнському національному конгресі у квітні 1917 р. До того часу його прізвище в документах УЦР не згадувалося. До речі, наступного дня після конгресу самостійники замінили його у складі Центральної Ради на М.Шапавала, який, як відомо, був за партійною належністю українським есером. Цікаво, що Р.Млиновецький (Р.Бжеський) під псевдонімом Характерник 1924–1926 рр. у «Літературно-науковому віснику» опублікував свої спогади про період 1916–1921 рр., де згадує про існування братства в Чернігові. Він із сумом свідчить, що чернігівські братчики, переважно гімназисти та семінаристи, після революції змогли лише двічі зібратися з тієї причини, що «культ російської революції в атмосфері весняного і революційного сп'яніння поширювався з убійчою швидкістю та силою і приніс нам необчисленні шкоди»¹⁸.

Іншими словами, можна вважати, що невеликий, глибоко законспірований гурток, який не потрапив в око поліції під час війни, просто розчинився в морі революційної стихії в березні 1917 р. Дивно, що М.Міхновський, ідейний натхненник українських самостійників, у якого були певні стосунки з В.Отамановським, не тільки не належав на початку весни 1917 р. до братства, а, очевидно, й не здогадувався про його існування, бо вже з перших днів революції з'являвся у колі тупівців і співпрацював із ними¹⁹. Саме він запропонував Є.Чикаленку організувати на паях видання української газети, а на зауваження Є.Чикаленка про ідеологічні розбіжності між ними відповів, що «сам добре розуміє, що ще не пора говорити про самостійність Української Держави»²⁰.

Важлива й ще одна обставина. Р.Млиновецький говорить, що самостійницька Центральна Рада розташовувалася у помешканні Д.Антоновича. Але відомо, що Д.Антонович був у центрі подій творення тої Центральної Ради, яку Р.Млиновецький називає автономістською. 7 березня його було обрано товаришем голови УЦР²¹. Якщо довіряти версії Р.Млиновецького, то слід визнати, що протягом першої половини березня 1917 р. український рух перебував не лише в ідейному, але й організаційному протистоянні, яке очолювали одразу дві Центральні Ради. Правда, що українці схильні до екстравагантних рішень у політиці, але чому тоді цього ніхто не помітив, а В.Винниченко, як цитувалося вище, підкреслено наголошував на єдності українських сил, особливо в національному питанні. Як бачимо, нестикувань у тексті Р.Млиновецького не менше, ніж у праці П.Мірчука. Питань стає ще більше, коли сучасний історик намагається порівняти їх зі спогадами тих людей, які, на відміну від Р.Млиновецького²², були безпосередньо причетні до подій, які ми розглядаємо. Тоді чому П.Мірчук і Р.Млиновецький так затято тримаються версії самостійницької та автономістської Центральної Рад, але не розкривають джерел її походження? Як відомо, диму без вогню не буває.

Вогонь цей розпалив Д. Антонович, опублікувавши у березні 1937 р. до 20-ї річниці заснування Центральної Ради у львівській газеті «Діло» свої спогади на цю тему²³. Він був однією із ключових фігур творення УЦР, отже, володів ексклюзивною інформацією, якою поділився у згаданій статті. Його концепція полягала в тому, що, поряд із ТУП-ом, у Києві існувала велика кількість розрізнених і різних за ідеологією (соціалістичних і несоціалістичних) груп та організацій. Вони з вибухом революції почали шукати собі провід, який знайшли в редакції соціал-демократичного часопису «Дзвін». Незважаючи на те, що видання було закрито ще 1914 р., редакція, яка складалася менше, ніж із 10 осіб, зберігала дієздатність, глибоко законспірувалася, «бо з самого початку війни стала на ґрунт «пораженчества» і з поразкою Росії в'язала свої надії на самостійність України». До складу групи, окрім Д.Антоновича, входили Є.Голіцинсь-

кий, Г.Іваницький, П.Канівець, М.Ткаченко і «ще кілька людей, імена яких називати незручно». Ця група і стала в перші дні революції альтернативним об'єднуючим центром для чисельних дрібних українських осередків, очевидно, передусім молодіжних, які не входили у сферу впливу ТУП.

Суть статті Д.Антоновича полягає у розповіді про те, «як і на яких умовах дійшло до угоди між ТУП-ом і «соціалістичними делегатами» і що уявляла із себе кожна із тих сторін, що робили угоду». Чому ж П.Мірчук та М.Млиновецький не посилаються на статтю Д.Антоновича, а лише селективно використовують інформацію з неї? Та тому, що ця стаття повністю руйнує концептуальні побудови цих авторів. У ній нема жодної згадки про «Братство самостійників», а М.Міхновський постає в досить непривабливому вигляді як ідеолог самостійництва. Д.Антонович згадує про своє здивування в перші дні революції, під час зустрічі з М.Міхновським, коли той заявив Антоновичеві, що особисто хотів побачитися, щоб благати «не підіймати під цей час питання про самостійність України /.../, бо в цей час московське громадянство нас знищить без останку, бо ж із цими кадетами боротьба тяжча, ніж була з царським урядом»²⁴. Зрозуміло, що далеко не кожний автор наважиться оприлюднити джерело з такими характеристиками свого героя.

Треба сказати, що спогади Д.Антоновича виявилися «незручними» для всіх історіографічних версій, які побутували в літературі на той час. Вибірково матеріал із них використовували, але уникали прямих посилань. Мені відоме лише одне з них, зроблене І.Мазепою у «Підставах нашого відродження»²⁵. У сучасних українських дослідників, певно, просто бракувало інформації про існування такого джерела. Зважаючи на те, що його ніколи ніхто не спростовував, будемо вважати джерело достатньо об'єктивним і спробуємо максимально, але критично використати його у даній статті.

Для того, щоб читач краще розумів контекст, в якому розгорталася творення Центральної Ради, стисло перекажемо перебіг подій у Росії з кінця 1916 р., коли загострилося протистояння між царським урядом та Державною думою четвертого скликання, яке і привело до Лютневої революції. Воно відбувалося на тлі Першої світової війни та поширення кризових економічних явищ. Дума вимагала створення уряду народної довіри. Найближче до царя оточення було налаштоване проти Думи. У складному протистоянні політичних сил цар змушений був відправити у відставку уряд Б.Штюрмера. 30 грудня 1916 р. у Петрограді відбулося перше засідання новопризначеної Ради міністрів Росії під головуванням князя М.Голіцина. Того ж дня новий прем'єр-міністр дав інтерв'ю газеті «Новое время», в якому заявив, що не може допустити навіть думки «про встановлення у нас такого устрою державного управління, при якому уряд був би відповідальним перед законодавчими інституціями»²⁶. Призначення нового уряду, як зазначав П.Мілюков, ще різкіше підкреслило наявність провалля між владою і суспільством. Державна дума готувалася до нових боїв з урядом на своїй зимовій сесії. Проте 5 січня 1917 р. Микола II видав указ про перенесення дати відкриття сесій Державної ради та Державної думи з 12 січня на 14 лютого. Наступного дня він звернувся до голови уряду М.Голіцина з рескриптом, у якому визначив головні завдання уряду. Насамперед цар вимагав забезпечити продовольством діючу армію, а також пом'якшити продовольчу кризу в тилу. Другим за важливістю завданням цар визначив поліпшення роботи залізничного та річкового транспорту для своєчасного постачання армії і тилу²⁷.

Проте подолати економічні труднощі урядові не вдалося. У Харкові у середині січня з раннього ранку біля хлібних магазинів витягувалися довгі черги, весь хліб швидко розкуповувався, в деяких магазинах в одні руки давали не більше двох булок чи 2–3 фунти хліба. Хлібне питання стало злогою дня. «Брак хліба – одне із самих серйозних питань, яке вимагає негайного врегулювання,

аби запобігти нагальним наслідкам», – писала газета «Южный край» 13 січня. Зважаючи на загострення продовольчого становища у Харкові, міська дума висловилася за введення у місті карткової системи розподілу хліба. До голоду долучився і холод. Завідувач київської міської вугільної торгівлі С.Дубинський у середині січня телеграфно інформував головного начальника Київського військового округу та уповноваженого із забезпечення міста паливом, що, за винятком електростанції, припинено видачу вугілля всім іншим його споживачам, включно зі шпиталями, міськими цивільними і військовими установами, а також і приватним особам з причини «повної відсутності цього палива на міських складах»²⁸. У телеграмі наголошувалося на критичному становищі та необхідності вжиття негайних заходів щодо підвезення вугілля.

У країні неспинно росли ціни. Порівняно з 1 червня 1914 р. на 1 січня 1917 р. відсоткове збільшення цін становило: на покрівельне залізо – 233%, залізо сортове – 472%, цвяхи – 983%, дріт – 430%, гвардійське сіре сукно подорожчало на 515%, бобрік – 500%, байка – 460%, бумазєя – 350%, коленкор білий – 275%, ситець кращої якості – на 466%²⁹.

31 січня 1917 р. у Петрограді з ініціативи голови Державної думи М.Родзянка відбулося засідання членів Особливої наради з питань оборони, яке розглянуло питання неефективної роботи щодо постачання оборонних підприємств і населення продовольством. Причиною такого становища нарада визнала некоординованість дій окремих міністерств, невиконання урядом царського рескрипту й ухвалила, щоб про становище тилу «було доведено до відома Найвищої влади»³⁰.

На початку 1917 р., після вбивства Г. Распутіна, у суспільстві активно поширювалися чутки про швидкий державний переворот, після якого влада мала перейти до царевича Олексія, регентом до повноліття царевича мав стати великий князь Михайло Олександрович. Переворот очікувався вже у лютому 1917 р. Але замість нього спалахнула революція, яку ніхто не передбачав і масштаб якої не зміг збагнути.

24 лютого в Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху. Незабаром до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої тимчасово 26 лютого призупинив цар, вирішила на вимушені канікули не роз'їжджатися і створила Тимчасовий комітет Державної думи. У руках комітету із наступного дня фактично зосередилася вся повнота влади у країні. 2 березня його члени прийняли від царя акт про зречення і сформували новий Тимчасовий уряд.

Перші телеграми про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Місцева влада почувала себе настільки впевнено, що не могла повірити у достовірність телеграфних повідомлень. «Місцева влада загнуждала тутешнє життє міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій, – писав М.Грушевський. – Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації царя і його наслідника вона не допускала бодай на шпальтах преси, коли не в самім життє. Тільки циркуляр тимчасового комісара залізниць інж[енера] Бублікова, розпублікований ним на залізницях, обминувши звичайну цензуру і появившись на залізничних станціях, на короткий час, поки адміністрація не звеліла його зняти, дала обивателєві зрозуміти, що в центрі щось тріс/ну/ло велике»³¹.

Голова київської міської думи Ф.Бурчак просив Петроград підтвердити правдивість отриманої залізничниками інформації. 1 березня було позначене в Києві перебігом різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і які гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. Д.Дорошенко у своїх спогадах пише про нараду представників міської вла-

ди та громадських організацій міста, в якій взяли участь начальник Київського військового округу ген. Ходорович, голова комітету Всеукраїнського земського союзу С.Шликевич, голова комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст Ф.Штейнгель, голова Київського губернського дворянського зібрання Ф.Безак, київський міський голова Ф.Бурчак. На нараді було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в місті в свої руки³². За створення у Києві комітету громадських організацій, до якого б увійшли представники усіх верств і класів населення, висловилося засідання управи міської думи під головуванням заступника голови М.Страдомського. У роботі засідання взяли участь депутати Державної думи В.Демченко, Д.Чичагов, голова комітету Південно-Західного фронту союзу міст Ф.Штейнгель, голова комітету Південно-Західного фронту союзу земств С.Шликевич, голова губернської земської управи М.Суковкін, голова міського комітету союзу міст М.Стражеско, голова ради присяжних повірених Д.Григорович-Барський, члени міської управи, представники робітничої групи військово-промислового комітету, робітничих профспілок, журналісти, представники національних організацій, які одногосно підтримали нову владу. Засідання попередньо визначило перелік організацій, які мали направити до громадського комітету своїх представників.

Нарешті, о 21 год. 30 хв. у залі міської думи розпочалося перше засідання громадського комітету, на яке з'явилися представники майже всіх визначених на денному засіданні міської управи міських громадських організацій. Засідання остаточно визначило квоти у раді (комітеті) громадських організацій. До її складу було запропоновано включити 5 представників від міського громадського управління, 3 – від губернського земства, 1 – від київського повітового земства, 2 – від фронтового і губернського Всеросійського земського союзу, 3 – від фронтового, обласного і міського комітетів Всеросійського союзу міст, 2 – від військово-промислового комітету, 3 – від центральної продовольчої спілки, по 2 – від союзу кооперативних товариств, від загальноміського комітету, від єврейських національних об'єднань, від польських, від українських організацій, від товариства споживачів; по 1 – від біржового комітету, від купецтва, від міщан, 6 – від преси, 1 – від товариства споживачів Південно-Західної залізниці, 1 – від залізничних майстерень, 5 – від студентів п'яти вищих навчальних закладів, 5 – від робітничих організацій, по 1 – від ради присяжних повірених, від обласного педагогічного товариства, від сільськогосподарського товариства, від союзбанку, від центрального сільськогосподарського товариства, від московського союзу споживчих товариств³³. Подібні ради почали діяти в більшості українських міст. 3–5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій. Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів. На цей період припадає активізація діяльності українських громадських організацій, яким наприкінці лютого навіть не дозволено було публічно відсвяткувати Шевченківські дні. С.Єфремов у статті «Безмовні роковини», яка через заборону цензури вийшла лише після Лютневої революції, писав: «Шевченківські дні на Україні пройшли в біжучому році зовсім непомітно, не відзначені рівно нічим, окрім заборони одному з київських видань розмістити навіть портрет Шевченка, не кажучи вже про статті. Цим оригінальним святкуванням біжучий рік у ланцюгу останніх десятиліть набуває насправді виключний характер»³⁴. Ще 1 березня у Києві, в Імператорському палаці у присутності імператриці-вдови Марії Федорівни (матері Миколи II) відбулася панахида по

імператору Олександрю II, який загинув 1 березня 1881 р. від рук народовольців. Таку ж панахиду було відслужено у Софіївському соборі у присутності представників вищої військової та цивільної влади міста³⁵.

Того ж дня голова комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст Ф.Штейнгель (кадет і тупівець одночасно) проінформував членів комітету, серед яких було чимало членів ТУП-у М.Віляшівського, А.Вязлова, Д.Дорошенка, А.Ніковського про революційні події у Петрограді³⁶. Ця інформація про революцію миттєво поширилася в українських колах. Одним із перших про події у Петрограді дізнався керівник клубу «Родина» М.Синицький. Ще в ніч на 1 березня він поділився новиною з В.Королівом-Старим, а згодом повідомив цю інформацію своїм найближчим знайомим, товаришам по клубу, Товариству українських поступовців, видавництву «Час». «Синицький не лише переказував свіжі новини, а вже проектував, радився, комбінував»³⁷, – згадував В.Королів-Старий. Ідея Синицького полягала в необхідності створення центру для керівництва українським рухом, щоб не повторити помилок, які мали місце під час революції 1905–1907 рр. Увечері 1 березня в будинку Є.Чикаленка зібралася нарада ТУП-у, в якій взяли участь лише 27 осіб. Ситуація ще здавалася досить непевною і помірковані, старші за віком, тупівці не поспішали з радикальними рішеннями, схилившись до тактики вичікування. Вирішено було лише зробити зібрання ТУП-у щоденними і проводити їх не в помешканні Чикаленків, а в клубі «Родина». Кілька днів, коли у Києві почали зароджуватися нові революційні органи, ТУП перебував у роздумах. Як це виглядало і який мало наслідок у наступні кілька днів довідуємося зі спогадів Є.Чикаленка: «З першого ж дня революції київське громадянство, як вівці без чабана, безпорадно товклося щовечора в задніх кімнатах клубу, бо передні були заняті військовим шпиталем. Найенергійніші старшини клубу М.Синицький та В.Королів запропонували нам, щоб ТУП-івська Рада, яка збиралася завжди по четвергах у мене, засідала щовечора в клубі, щоб раз у раз було відомо громадянству, про що вона міркує і що вирішує, бо всі почувають відсутність керуючого центру.

Рада складалася тоді з таких осіб: А.Вязлова, О.Вілінського, Д.Дорошенка, С.Єфремова, Ф.Матушевського, В.Прокоповича, А.Ніковського, Л.Черняхівської, п. Андрієвської та мене. Крім того, на засідання ми запрохували раз у раз дружину проф. М.Грушевського, щоб через неї і він, як почесний член ТУП-у, був у курсі справ. Ми раз у раз допитувалися в неї – чи скоро приїде п[ан] професор, бо всі ми вважали його тоді за «некоронованого короля України», який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад. Із того часу засідання ТУП-івської Ради перенесено було в задню кімнату клубу, а громадянство наповняло дві перших великих кімнати. За проектом Короліва та Синицького намічено було секретарів по різних галузях діяльності і рішено скликати ТУП-івський з'їзд, а потім і Всеукраїнський конгрес. Але не все громадянство признало над собою зверхність ТУП-івської[Ради]. На друге ж, чи на третє засідання в клубі прийшли: І.Стещенко, Д.Антонович та О.Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перелічити тих організацій, бо, очевидно, тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було. Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУП-івською і вимагають, щоб в Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУП-івської Ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУП-івська Рада є тільки виконавчий орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони являються делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимося прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного музею. Щоб не розбива-

ти сил і не витворювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада»³⁸.

Не знаю жодного випадку, щоб факти, наведені Є.Чикаленком у його спогадах чи щоденниках, були визнані неправдивими або такими, що свідомо спотворювали історичну дійсність. Отже, можемо цілком довіряти процитованому. Ступінь довіри до згаданих спогадів підвищується тим, що Д.Дорошенко в «Історії України. 1917–1923 рр.» майже повторює Чикаленка³⁹. А це означає, що Рада ТУП спочатку не ставила перед собою завдання організації Центральної Ради. Вона, першою усвідомивши необхідність загальної організації українських сил (і за це треба віддати їй належне), виходила із власної самодостатності, як організуючого центру, визначила у своєму складі відповідальних (секретарів) за певні напрямки роботи, планувала проведення власного з'їзду і навіть Всеукраїнського конгресу. І лише страх можливого розколу в українському русі, потенційні можливості якого ще не були добре з'ясовані, змусив тупівських лідерів піти на поступки молодшому поколінню українського громадянства, яке репрезентували Д.Антонович, І.Стешенко та О.Степаненко, і згодитися на створення Центральної Ради.

Те, що події розгорталися саме так, знаходить підтвердження в інших джерелах. Д.Дорошенко у своїх спогадах писав, що на другий чи третій день засідань Ради ТУП «було вирішено заложити загальну організацію, яка на зразок «Ради громадських організацій м. Києва» об'єднувала б усі українські національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її «Центральною Радою». Було багацько суперечок щодо форми організації та її складу. З одного боку, члени старого «Тупа» настоювали на тому, щоб в основу організації було покладено вже існуючу всеукраїнську організацію «Товариство українських поступовців», що об'єднувала в собі найкращі українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку, представники молоді і численних, нараз повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципу...»⁴⁰.

За аналогічною схемою викладає хід подій і М.Грушевський, у спогадах якого знаходимо деякі нові цікаві деталі: «Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштою про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП у клубі, і тоді утворення постійного українського осередка стало явно неминучою потребою. Організація молодіжні прислала того дня своїх представників поінформуватися про наміри старших у справі організації. ТУП, у котрім головну роль тоді грав С.О.Єфремов, Л.М.Старицька-Черняхівська, Д.Дорошенко пропонували іншим українським організаціям делегувати своїх представників до ТУП для спільної акції. Серед молодіжні гадки, здається, були поділені; але рішучо спротивились сьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович»⁴¹.

Д.Антонович наведений вище фрагмент зі спогадів Є.Чикаленка вважав за «найбільш об'єктивний опис повстання Центральної Ради, який можна знайти в друкованій літературі», але писав про необхідність внести до нього одну правку. Вона полягала в тому, що за «делегатами, як їх не без сарказму називає Чикаленко, «від соціалістичних організацій» стояло не десяток, а далеко більше дуже різномірних організацій соціалістичних і несоціалістичних, і таких, що тільки називали себе соціалістичними, організацій між собою раніше нічим не зв'язаних, а іноді навіть і ворожих; надто велике число цих організацій було швидше причиною слабості ніж сили, яку могли почувати за собою делегати. Власне через різнобіжність організацій, що зовсім механічно зійшлися, а не об'єдналися в перших днях революції, делегати не почували за собою якоїсь міцної точки оперття і мусили зробити спробу порозумітися з ТУП-ом, хоч мали до нього велику нехоть»⁴².

Як бачимо, Д.Антонович не говорить про існування альтернативної Центральної Ради, про самостійницьку ідеологію як об'єднуючу чи домінуючу. Навпаки, він відверто визнає відсутність ідеологічної однорідності та міцної організації в середовищі тих, кого йому довелося представляти на переговорах із Радою ТУП. На моє переконання, те, що стояло за Д.Антоновичем, було не що інше, як пробуджена революцією до суспільно-політичного життя українська демократична стихія. Вона керувалася не стратегічно вивіреними програмними гаслами, а світоглядними настроями, серед яких, поряд із соціалістичними поглядами, часто траплялись і самостійницькі, але все це не було політично артикульованим і акумульованим, а тому вимагало організації, яку могла дати співпраця з ТУП. Звичайно, зауваження Д.Антоновича вимагає ретельної перевірки фактами, разом із тим воно ставить під сумнів усталену в історичній літературі думку про те, що самодержавній владі за роки світової війни вдалося знищити український рух. Можливо, його організаційним формам і було завдано сильного превентивного удару, але вбити українську стихію для влади виявилось непосильним завданням. Позбавлена керівних і консолідуючих органів, ця стихія жила в латентних формах, мала безліч ідеологічних флуктуацій. А з вибухом революції вона відразу дала про себе знати. Не викликає сумніву, що за Д.Антоновичем стояло молоде покоління, яке біологічно важко було поєднати зі старшим тупівським, воно виростало у міжреволюційний період гострої конфронтації суспільства та влади, було готове до відкритих політичних проявів і масових форм боротьби і не мало жодного пієтету перед владними структурами. ТУП був зліплений з іншого тіста, над ним тяжіли двадцятилітня історія власного існування, починаючи від створення Української загальної організації, свідоме дистанціювання від політичних методів діяльності, підкреслене обмеження своїх функцій питаннями культури та мови, кабінетний стиль роботи. Покоління Д.Антоновича кинуло виклик тупівським методам роботи ще 1900 р., створивши Революційну українську партію.

Спогади М.Грушевського свідчать про те, що в межах українського руху існували досить помітні відмінності у світогляді та політичних настроях старшого і молодшого покоління українців. Далі ми повернемося до цієї теми, а тут обмежимося лише одним прикладом. М.Грушевський пише про бажання молоді «знейтралізувати претензії тупівців, серед котрих пані Старицька фактично грала найбільш активну роль і встигла багатьом сприкритись, особливо між молодіжжю, що взагалі не любила панських потягів і династичних претензій сеї родини»⁴³. Не випадково у згаданій статті Д.Антонович дав розгромну характеристику ТУП-у як революційній організації: «Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУП-у. Це була розгалужена по Україні і в Петербурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні, шляхетні; це були люди, з якими дуже приємно було мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селянських та робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була організація добра просвітянська для мирного часу, але зовсім безпомічна і не підготовлена політично; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був гарячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці, це була для них нестерпна демагогія»⁴⁴.

Якщо вважати, що перше засідання Ради ТУП-у відбулося 1 березня, то друге чи третє, на якому з'явився Д.Антонович зі своїми товаришами, мало місце 2 чи 3 березня. Чи не про нього газета «Киевская мысль» 4 березня повідомила у невеликій інформації «Среди украинцев». У ній, зокрема, говорилося, що напередодні ввечері відбулися чисельні (понад 100 осіб) збори місцевих і деяких провінційних українських організацій та груп, у тому числі студентів і робітників, які вітали створення Тимчасового уряду і висловлювалися за спів-

працю з ним. Збори обрали 10 осіб для представництва українських інтересів у міському та інших комітетах. Автор замітки очевидно був присутній на зборах, зафіксував ініціативу «Центральної Ради» про відправлення до Петрограда української депутації з метою заяви новому уряду невідкладних потреб українського народу. Збори гаряче підтримали цю ініціативу. Ради об'єктивності зазначимо, що в інформації не згадано, де відбувалися збори, не названо в ній ні ТУП-у, ні «Братства самостійників». Але на користь присутності товариства говорить згадка про швидке відновлення видання газети «Рада», чим переймався тоді Є.Чикаленко, та постанова про випуск звернення до населення про необхідність дотримання повного порядку і спокою (8 березня Рада ТУП-у підготувала таке звернення, яке було опубліковано 25 березня в №1 «Нової ради»). Жодних проявів самостійництва на зібранні «Киевская мысль» не помітила. Тож задамося провокативним питанням: чи могла організація із самостійницькою ідеологією вітати створення Тимчасового уряду, а головне, висловлюватися за співпрацю з ним. Очевидно, ні, бо в протилежному разі визначення самостійництва, якщо не втрачає свого сенсу, то набуває досить релятивного значення. Є ще один факт, який не варто обходити мовчанкою. В.Королів-Старий згадував, що автором наведеної вище замітки був М.Синицький, який після безплідної наради ТУП-у ввечері 3 березня в клубі «Родина», щоб підштовхнути розвиток подій, вирішив вдатися до провокації й оголосити бажане за дійсне.

Так це було чи не так, але 3 березня природа Центральної Ради ще не визначена, джерело не розкриває її суті, не дає підстав говорити, що це об'єднуюча структура всіх, хто зібрався на згадані збори. Можливо, одна з багатьох репрезентованих тут організацій чи груп. Але, знаючи підказку Є.Чикаленка, можемо припустити, що вже 3 березня було досягнуто якихось попередніх домовленостей про об'єднання всіх українських сил, без якого у них не було шансів вистояти у гострій конкурентній боротьбі із загальноросійською революційною демократією, яка швидко творила нові революційні органи. Згадаймо, з одного боку, наведені вище зізнання Р.Млиновецького (Бжезького) про те, як швидко й одностайно українці висловлювали свою солідарність із перемогою революції у Петрограді та підтримували Тимчасовий уряд, а з іншого, – думку В.Винниченка про уособлення Центральною Радою єдності всіх українських сил.

У наступному номері «Киевской мысли» 5 березня з'явилося нове невелике повідомлення «В украинских организациях», з якого випливало, що 4 березня на «весьма многочленном собрании» всі присутні українські організації, включаючи молодіжні, об'єдналися й увійшли до складу комітету «Центральна Рада». Газета повідомляла про очікування повернення до Києва М.Грушевського, а також про надіслання голові Тимчасового уряду вітальної телеграми з висловленням сподівань, що у вільній Росії будуть задоволені всі законні права українського народу. Телеграма ця відома, вона була відправлена 5 березня, а підписана таким чином: «По поручению союза украинских организаций Ефремов, Матушевский, Чикаленко»⁴⁵.

Підписи під телеграмою людей, які очолювали ТУП, на перший погляд свідчення на користь тієї думки, що саме товариство було творцем Центральної Ради. Однак, як на мене, така думка дещо поспішна. Знову виникають дрібні, але не зручні питання. Скажімо, чому в такому разі Центральній Раді не знайшлося місця в стінах українського клубу «Родина»? Перші її засідання відбувалися невідомо де, аж поки не вдалося домогтися у міської влади двох невеликих кімнат у Педагогічному музеї. Підписи тупівських керівників могли означати лише одне, що процес організації УЦР ледь почався, досягнуто попередньої згоди про об'єднання, але не визначено програмні засади та не обрано керівництва. «Киевская мысль» говорить про об'єднання українських організацій під крилом

Центральної Ради як про доконаний факт, але зовсім мовчить, коли і як цієї згоди було досягнуто, і на яких умовах.

У 60-х роках при Українській вільній академії наук у Нью-Йорку було створено комісію для уточнення дат українських визвольних змагань, опосередкованим результатом роботи якої стало видання упорядкованої Я.Зозулею (членом Центральної Ради) спеціальної книги. У ній днем заснування Центральної Ради названо 7 березня⁴⁶. Поширенішою версією є 4 березня, її наводить більшість довідкових, енциклопедичних видань, навчальних посібників. Авторство цієї версії належить Д. Дорошенкові, який, щоправда, назвав 4 березня датою формальною⁴⁷, але далі при запозиченні ця ремарка зникла, а дата стала усталеною нормою.

Перший протокол засідання Центральної Ради був складений 9 березня⁴⁸. М.Грушевський, незмінний лідер Ради, проте людина, яка не брала безпосередньої участі в її конституюванні, називав датою створення Ради 7 березня⁴⁹. Ця ж дата фігурує у спогадах Б.Мартоса «Перші кроки Центральної Ради»⁵⁰. До 7 березня як моменту відліку діяльності Центральної Ради схиляє і факт святкування саме в цей день 20 (7 ст. ст.) березня 1918 р. перших роковин Центральної Ради. Урочисте засідання Малої ради, присвячене цій події, М.Грушевський відкрив словами: «Українська Центральна Рада, яка організувалася у цей день рік тому назад...»⁵¹.

Одним словом, конституювання Центральної Ради 4 березня не завершилося. Спогади М. Грушевського, Є.Чикаленка і Д.Дорошенка та деякі інші матеріали переконують, що воно розтяглося в часі майже на всю першу декаду березня. Дискусія, яку в Раді ТУП-у розгорнули Д.Антонович, І.Стешенко та О.Степаненко, була гострою і тривалою. Д.Антонович «вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски – до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП», – згадував М.Грушевський⁵². Молоді погрожували сепаратними діями і навіть здійснювали демарші: ходили радитися до Педагогічного музею, а, можливо, і в інше місце. Старші тупівці, відчуваючи демагогію молоді і не довіряючи їй, якийсь час опиралися. Д.Дорошенко згодом писав: «Розуміється, нічого не можна було принципіально мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники діставали число місць відповідно чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася, перш за все, з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки *in spe*, – для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність у найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках»⁵³.

Дебати, які пройшли 3–4 березня, завершилися перемогою Д.Антоновича. Про те, чому так трапилося, можна зрозуміти, пригадавши характеристику, яку дав ТУП-ові Д.Антонович. Д.Дорошенко з цього приводу обмежується лише одним реченням: «...Тому, що переспорити і переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному»⁵⁴. Видно, що спогади Д.Дорошенка, написані через кілька років після березневих подій 1917 р., уже пом'якшені часом і знанням загального розвитку історії УЦР, у них звучить лише глуха образа «на людей з демагогічним нахилом». Тим часом окремі деталі, складені разом, підказують, що в перші дні березня у верхівці українського руху відбулася не академічна дискусія навколо питання про форму майбутньої організації, а доволі жорстка боротьба між старшим та молодшим поколіннями за лідерство в українському русі. А що інше мав на увазі Д.Доро-

шенко, коли говорив про небезпеку «уступити провід людям новим», «для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи»? А як розуміти зізнання Є.Чикаленка, що «співділання з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на зібрання Центральної Ради»?⁵⁵ Напевно, виключно як прагнення дистанціюватися від речей ідеологічно неприйнятних для нього. Дистанціювався від Центральної Ради не лише Є.Чикаленко. 9 березня Д.Дорошенко попросив УЦР увільнити його від обов'язків заступника голови⁵⁶. А напередодні, 8 березня, Рада ТУП звернулася з відозвою «До українського громадянства», в якій стисло говорилося про 20-річну історію товариства та містилися заклики: підтримувати новий державний лад, організовуватися, закладати українські школи, відновлювати «Просвіти», підтримувати українську пресу і т. ін., але жодним словом не згадувалося про Центральну Раду⁵⁷.

Треба визнати, що молодь виграла боротьбу, хоча зовні все було схоже на політичний компроміс. Стороннє око, скажімо, добре поінформована «Киевская мысль», не зафіксувало в українському середовищі якихось помітних чвар і протистояння. Д.Дорошенко та Є.Чикаленко визнають, що довелося згодитися на умови Д.Антоновича, який прокоментував це більш детально: «...З ТУП-ом спільної мови не знайшли, але зробили механічну згоду: рішено зложити поки що тимчасову Центральну Раду з ядра в числі до 25 людей з тим, щоб вона далі доповнювалась кооптацією головним чином делегатами з-поза Києва. До основного ядра Центральної Ради входило по 5 представників від ТУП-у, від робітництва, від академічної молоді, від кооперативів і два від соціал-демократичної партії (з п'ятьома представниками робітництва це робило 7). Головним завданням цієї тимчасової Центральної Ради було скликати Національний конгрес, що мав остаточно вибрати Центральну Раду, як постійний український парламент»⁵⁸.

Із тексту Д.Антоновича можна зрозуміти, що це відбулося одночасно з виборами голови Центральної Ради, тобто на засіданні 7 березня, інформацію про яке пізніше, 19 березня, надрукувала в №1 газета «Вісті з Української Центральної Ради». Наведемо її в повному обсязі:

«Українська Центральна рада у Києві організувалася 7 марта, об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей – росіяні і інших. Тимчасовий склад Ради з представників: Українське наукове т-во, Українське технічне агрономічне т-во, Українське педагогічне т-во, Національний український союз, кооперативи, студентство (усіх вищих шкіл м. Києва), Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-демократичних груп і ін.

Українська Центральна рада безупинно поповнюється представниками різних груп, тутешніх і з провінції.

Президіум Центральної Української ради: проф. М.Грушевський – голова; п. Науменко – заступник; п. Антонович – товариш голови; п. Веселовський – писар; п. Коваль – скарбник.

1. Фінансова комісія – голова п. Коваль.
2. Правнича «–» п. Ткаченко.
3. Шкільна «–» п. Стешенко.
4. Агітаційна «–» п. Веселовський.
5. Редакційна «–» п. Стешенко.
6. Друкарських справ «–» п. Скрипник.
7. Маніфестаційна «–» п. Антонович.
8. Інформаційне бюро «–» п. Шульгін.
9. Прес-бюро «–» п. Вус»⁵⁹.

Вибори проводу були важливою проміжною ланкою боротьби, про яку ми вели мову. Якщо уважно придивимося до прізвищ, наведених у цьому документі, то побачимо, що там взагалі, за винятком М.Грушевського, нема тупівців (запрошений 15 березня на посаду заступника голови Центральної Ради В.Науменко так і не приступив до виконання своїх обов'язків)⁶⁰. ТУП відступив, хоча остаточно і не згодився зі своєю поразкою⁶¹. Останню надію Рада ТУП-у поклала на швидке повернення до Києва М.Грушевського. Ось як цей епізод коментував О.Лотоцький: «А в Києві руйнація, заподіяна старим режимом, мала наслідки глибші, – в осередку українського життя та акції відносини були тою руйнацією більше заплутані. Тож і не дивно, що тут так різко витикалися два протилежні настрої: поміркований, що джерелом своїм мав головно організацію ТУП-у, та гостро-революційний, що палив усі кораблі за собою, негував попередню – як-не-як у тодішніх умовах політичну – працю й стріляв перекидним вогнем у найдальші цілі, не ставлячи собі завданням опанувати той плацдарм, що лежить на шляху до тих цілей.

Між сими двома напрямками утворилася в Києві таки справжня прірва. До революції всі напрями політичні ще знаходили якийсь спільний ґрунт – у боротьбі проти режиму, що душив українське життя/.../. З початком революції, коли тої цілі не стало, настрої самовизначилися в гострішому напрямі, і салонні розмови стали прибирати часто-густо досить терпкий характер, як мені наочно довелося в тому переконатись. А поза приватними розмовами той характер посилювався й втворювалося вражіння двох ворожих таборів в одному українському світі/.../.

У тій насиченій атмосфері кияни, в одному казані варившись, не могли самі собі ради дати. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися би з увагою та повагою. Такою людиною був М.С.Грушевський, якого моральний авторитет ще збільшився після того, що перетерпів він за часу війни⁶². М.Грушевський добував останні дні свого заслання у Москві і стояв поза конфліктом тупівців і соціал-демократів, принаймні так здавалося тупівцям. Він був заочно обраний головою Центральної Ради. «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М.Грушевського, якого сподівалися з дня на день, – згадував Д.Дорошенко. – Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра»⁶³.

Отже, маємо достатньо документального матеріалу, щоб спростувати версію про паралельне існування двох Центральних Рад. Раз і назавжди з порядку денного слід зняти питання про будь-яку помітну роль «Братства самостійників» у творенні Центральної Ради. Очевидно, немає підстав і для тверджень про особливі заслуги в цьому процесі М.Міхновського. Від самого початку Центральна Рада виникла як цілком необхідний за тих умов компроміс об'єднання молодшого і старшого поколінь українського національного руху для збереження його єдності та наступної консолідації національних сил, які стихійно вийшли на поверхню суспільно-політичного життя під впливом Лютневої революції. Треба визнати, що ініціатива створення Центральної Ради належала не ТУП-ові, як про це твердилося у переважній більшості літератури з теми, а групі Д.Антоновича. Однак реалізована вона була саме в рамках переговорів із ТУП-ом, за яким треба все-таки визнати пріоритет усвідомлення потреби створення єдиного українського фронту. Про це ще 1917 р. писав М.Грушевський у брошурі «Українська Центральна Рада та її Універсал»⁶⁴.

Залишається відкритим ще одне важливе питання про ідеологічний вектор щойно створеної Центральної Ради. Спробуємо розібратись, яким він був нас-

правді – «автономістським» чи «самостійницьким». Із ним тісно пов'язане питання про позицію, яку зайняв у Центральній Раді після повернення до Києва М.Грушевський. Тут також будуть доречними деякі уточнення.

Матеріалів про перші дні діяльності Центральної Ради ще менше, ніж про час її створення. Тупівці, за спогадами М.Грушевського, демонстрували, «що вони «гніваються» на неї (тобто Центральну Раду – В.В.)». Голова Центральної Ради з пафосом і неприхованим здивуванням зазначав: «Мозок української нації, пізніші с.-ф. – «українські кадети», все що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації і покликаним до політичного проводу, – зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора...»⁶⁵. Д.Антонович писав, що представники ТУП-у «до Центральної Ради не появлялися, чекаючи, що з приїздом Грушевського справи приймуть інший зворот»⁶⁶. У спогадах мемуаристів ТУТ практично нема інформації про перші кроки новоствореної організації. Перші протоколи Центральної Ради мають надзвичайно стислий характер, із них вона більше схожа на організаційну комісію, яка переймається справами приміщення, рекомендаціями на посади, зв'язками з пресою, національним фондом та підготовкою до проведення української маніфестації, ніж на політичну інституцію. Так, протокол засідання від 9 березня повідомляє: «Нагадати, що Ц. Р. бере на себе працю координуючу, а комісії працюють в межах своєї спеціальності»⁶⁷. І це все з приводу власних завдань і компетенції. Того дня були намічені кандидатури у гласні губернської земської управи, визнано за необхідне послати гласних до міської думи, обрано представників до комітету виборців губернатора, замовлено печатку. 12 березня Центральна Рада просить міський виконавчий комітет усунути від діяльності директора народної школи Плевського і призначити на його місце комісара-українця, просить той же комітет виділити «невеличку кількість грошей» для власної агітаційної комісії, а також визнати «Центральну Раду офіційним органом агітації»⁶⁸.

Промовистий епізод стався на засіданні Ради 10 березня. Представник Одеського керівничого комітету проінформував присутніх із програмними засадами своєї організації. Вони були самостійницькі: «домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо»⁶⁹. Протокол не зафіксував жодної реакції на цю інформацію. Коли той же представник запропонував Раді взяти на себе функції всеукраїнського центру, вона начебто погодилася, але, обговоривши питання про свою реорганізацію, вирішила відкласти її до «слухного часу»⁷⁰.

Зрозуміти до якої ідеї – автономістської чи самостійницької – схилиються члени Центральної Ради з цих документів неможливо. Політичне обличчя Центральної Ради у досліджуваній момент проглядалося дуже слабо, навіть серед міських громадсько-політичних організацій вона була аутсайдером, який не приваблював особливої уваги. Ми вже говорили, що у відозві ТУП «До українського громадянства» зовсім не згадується Центральна Рада. Це, правда, можна віднести на рахунок «гніву», про який згадував М.Грушевський. Але такої згадки нема в повідомленні про створення установчої Української військової ради від 9 березня, в універсалі «До народу українського», підписаного комітетом охочекомонного полку імені гетьмана Богдана Хмельницького від 11 березня, і навіть у резолюціях українського кооперативного з'їзду у Києві 14–15 березня та заяві Української народної партії про відновлення своєї діяльності. Остання, як відомо, була партією М.Міхновського. У заяві містилася пропозиція до всіх українських поступових партій «негайно утворити блок і взяти в свої руки вершу народного життя на Україні»⁷¹. Це було зроблено тоді, коли Центральна Рада вже існувала. Чи партія Міхновського про це не знала?

«Киевская мысль» у рубриці «Среди украинцев», починаючи з номера від 4 березня, періодично відслідковувала події в українському русі, однак нічого

спеціального з життя Центральної Ради не подала, можливо, за винятком телеграми до провінційних організацій. Текст її надзвичайно поміркований. У телеграмі УЦР закликає братися до праці: «Висилайте депутацію до уряду з викладом нагальних потреб українського народу: українська школа, гімназія, університет, українська мова в державних закладах, поворот засланих галичан. Відживляйте і закладайте просвітні інституції. Видавайте летучки, організуйте збори на національний фонд, закладений у Києві. Організуйте провінцію»⁷². Телеграма була написана, по суті, тими ж словами, що й відозва ТУП, яка з'явилася двома днями пізніше. 9 березня Центральна Рада ухвалила свою першу відозву, з якою звернулася до українського народу. Окрім пафосу з приводу падіння самодержавства, у ній не було жодного радикального заклику. Відозва пропонувала зберігати спокій і чекати Всеросійських Установчих зборів, а до того пропонувалось, як і у вищенаведеній телеграмі, вимагати від Тимчасового уряду розширення сфери публічного вжитку української мови. Ні з приводу самостійності, ні з приводу автономії УЦР у даній відозві не висловлювалася.

Що ж писав про ідейність тих людей, які увійшли до Центральної Ради, Д.Антонович? Київську групу соціал-демократів при редакції «Дзвону» він називає самостійниками. Далі говорить, що до них примкнули люди з різними світоглядами і доводилось узгоджувати загальну лінію. «Як не дивно, але на пункті спрямування основної лінії політики на проголошення самостійності з кооператорами вдалося порозумітися досить легко», – твердить Д.Антонович. Можна було б думати, що кооператори підтримали цю ідею. Однак подальша фраза дещо насторожує: «Далеко більшу, ніж кооператори, опозицію лінії на самостійність виказували делегати академічної молоді і цілі студентські організації, деяку нехоть до цієї «національної крайності» виявляли теж елементи робітничі». Тож яку лінію займали кооператори? Чи були вони «за» самостійність, чи не у великій, але все-таки опозиції до неї? Принаймні на кооперативному з'їзді в середині березня у Києві було ухвалено, що «тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України /.../ забезпечить права нашому народу»⁷³.

Та що там кооперативний з'їзд, подивимося, що писав сам Д.Антонович не в березні 1937 р., а рівно на 20 років раніше. У №1 «Робітничої газети», органу ЦК УСДРП, 31 березня він вмістив статтю «Центральна Рада», в якій коротко проінформував про заснування УЦР «з представників всіх українських політичних партій, груп, гуртків і організацій». Зійшлися вони «з одним домаганням, – домаганням автономії України в федеративній російській республіці. Автономна Україна з державною українською мовою, з забезпеченням права національних меншостей, як-то росіян, поляків і інших таке число, що з'єднало на момент всі свідомі верстви українців». Далі стаття розкриває мотиви, які привели до Ради українських соціал-демократів. Ці мотиви передусім абсолютно відрізняються від мотивів явних чи прихованих буржуазних груп, у тому числі націоналістів і самостійників. «Нам чуються кличі, застереження, ба навіть обурення: мовляв, «спілка з буржуазією, співробітництво з ворожими класами, затемнювання класової свідомості!», – пише Д.Антонович. – Мусимо зразу і з повною рішучістю відповісти ясно і виразно: ні! Ніякого співробітництва, а ні найменшого поступлення нашою старою соціал-демократичною програмою. Ми бажаємо автономії України, це домагання ставимо першим на порядку деннім, того ж бажають і всі інші українські групи. Чи однаково ми і вони ставимося до нашого домагання? Зовсім ні. Для націоналістів автономія України є давня мрія. Колись недосяжний ідеал, для самостійників автономія є перехідний щабель до самостійної України. Взагалі для буржуазії автономія потрібна, щоб боротися з пришлою буржуазією інших народів. Для нас автономія України є ко-

нечною, необхідною, щоб утворити українському пролетаріатові кращу позицію для боротьби з буржуазією».

Д.Антонович не приховує, що об'єднання з іншими силами в Центральній Раді є для соціал-демократів ситуативним для «того, щоб разом бити ворогів автономії України». Поза тим партія повинна йти своїм окремим шляхом. Як тільки це спільне завдання буде виконано, як «тільки автономія України стане фактом нашого життя, Центральної Ради більше немає, вона нам більше не потрібна». Порівняно з позицією того Д.Антоновича, який 1905 р. у дискусії з М.Поршем називав національне питання вигадкою буржуазії і не бачив можливостей для створення єдиного українського національно-визвольного руху, це серйозна подвигка вправо, але самостійництвом назвати це важко. Менш за все в даному разі хотілося б поставити під сумнів твердження Д.Антоновича про самостійницькі настрої тої групи, яку він називає «редакцією «Дзвону»». Є чимало матеріалів, які підтверджують, що в середовищі молодого українського покоління, достатньо радикального, самостійницькі ідеї мали місце, але вони не були підкріплені організованою ідейно-політичною структурою. Вони мали характер відпорної реакції на репресії самодержавства. Вибух революції на певний час розрядив ситуацію, російська революційна демократія виступала за єдність революційного фронту, а Тимчасовий уряд обіцяв вирішити національне питання. Знову ж таки соціальна (соціалістична, як показує наведена вище зі статті Д.Антоновича цитата) ідея в середовищі молоді домінувала над національною. Як відомо, це була характерна риса Української революції. Думаю, що лише так можна прокоментувати цей епізод. Власне, Д.Антонович визнавав, що «київська група самостійників чисельно була слабша (у порівнянні з рештою УСДРП – В.В.) і, на жаль, не загострила своєї позиції, а пішла на компроміс в певній вірі, що події все одно примусять партію стати на шлях самостійності»⁷⁴.

Мені вже доводилося говорити, що у період свого становлення Центральна Рада уявлялася своїм творцям як щось на зразок ради об'єднаних українських громадсько-політичних сил для представництва українських інтересів у київських міських органах влади, місцевому самоуправлінні тощо. Вважаю, що її фундатори навіть не підозрювали, яку роль доведеться відігравати їх творінню через два-три місяці, тому особливо не переймалися її ідеологією. М. Грушевський писав, що на момент його повернення до Києва «Центральна Рада вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування»⁷⁵. Він назвав її «скромним українським мікрокосмом»⁷⁶. Д.Дорошенко визначав перші кроки УЦР провізоричними, тобто непевного попереднього характеру. Очевидно, тут оцінки обох діячів цілком збігаються. Навіть із тих небагатьох прикладів, наведених вище, можна зрозуміти, що у першій половині березня ми маємо справу з інституцією, яка ще є річчю в собі, яка ще не усвідомила і не виявила свою історичну місію. «Якогось певного, задалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала, свідчив П. Христюк. Так само не був усталений і склад»⁷⁷.

Ситуація почала змінюватися лише після повернення до Києва М.Грушевського. Авторитетність і амбітність найвидатнішого історика України, який очолив УЦР, стали в умовах розвитку революції надзвичайно сприятливим фактором, виявила те, що історики і філософи називають роллю особистості в історії. Перший візит М.Грушевського до Ради 14 березня збігся з роботою у Києві, у приміщенні Педагогічного музею Першого вільного кооперативного з'їзду Київщини. Знаменно, що М.Грушевський був запрошений на з'їзд, більше того, обраний його головою, декілька разів виступав. Форум, на який прибули представники кооперації з інших губерній України, перетворився на багатолюдну маніфестацію українських сил. Усі його постанови мали, за свідченням П.Христюка, «виразно національний і політичний характер»⁷⁸. З'їзд мав неабиякий

резонанс у Києві, чим справив сильне враження на голову УЦР: «У порівнянні зі скромним українським мікрокосмом, Ц.Радою, що містилась там в якійсь заковулку Педагогічного музею на долині, се показне зібрання, що заповнило його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією»⁷⁹.

У М.Грушевського були всі підстави для такого порівняння. У кімнаті, яку дістала Центральна Рада в Педагогічному музеї, стояв один стіл і кілька лавок. Тут збиралося півтора десятки чоловік, які й становили на той час актив УЦР. М.Грушевський згадував окрім Ф.Крижанівського, В.Коваля та І.Степенка, два останні, проте, бували на засіданнях не часто, а як активних співробітників відзначав Д.Антоновича, С.Веселовського, М.Єремієва, М.Ткаченка та пані Скрипник, представницю жіночих курсів. Крім того, на засіданнях бувало декілька робітників з «Арсеналу» і солдатів.

Малочисельність Ради ніскільки не збентежила М.Грушевського. Можливо, ця обставина навіть змушувала його максимально концентрувати енергію і з по-треєним завзяттям іти в наступ. Є.Чикаленко згадував, що Грушевський «був дуже задоволений» обранням головою Центральної Ради⁸⁰. Делегати кооперативного з'їзду роз'їхалися по Україні, поширюючи інформацію про Українську Центральну Раду та її голову, який проголосив курс національного самоствердження.

Важливими кроками до його втілення у життя стали відновлення видання української періодичної преси та проведення у Києві української маніфестації. Вони збіглися в часі. 19 березня, в день маніфестації, вийшов перший номер «Вістей з Української Центральної Ради», в якому були надруковані наведене вище повідомлення про створення УЦР, де зазначалося, що її стратегічним завданням є домагання територіальної автономії України, а також говорилося про державний статус української мови і забезпечення прав національних меншин, та нова відозва до українського народу. Якщо в першій відозві від 9 березня не було і згадки про саму Раду, то у другій вона визначається як центральна установа, яка повинна орудувати «усіма справами нашими», а далі подається план найближчих заходів Ради.

Особливі надії покладалися на українську маніфестацію. Її план, розроблений Д.Антоновичем, декілька разів заслуховувався на Раді. Від маніфестації багато чекали, але успіх перевершив усі сподівання. Під сотнями (понад 320) національних жовто-блакитних знамен, із портретами Т.Шевченка на вулиці Києва вийшло сто тисяч чоловік. Колона, яка сформувалася біля Володимирського собору, пройшла вниз Бібіковським бульваром, потім Хрещатиком до міської думи, де процесія зупинилася. З балкона думи її вітали вищі достойники міста. М.Грушевський виголосив промову, в якій закликав не зупинятись аж доки не буде виборено автономію рідному краю. Згодом на Софіївському майдані відбулося Українське віче. Серед промовців були М.Міхновський, М.Стасюк, С.Веселовський, М.Єремієв і, звичайно, М.Грушевський. Віче одностайно ухвалило підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталось відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, котрі мають ствердити заведення автономного ладу в Україні. Центральній Раді доручалося порозумітися з Тимчасовим урядом.

Українська маніфестація стала кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху, її мета – виявити масовий характер руху – була цілком досягнута. Оптимістичне враження від маніфестації серед українців вилілося у переконання, що «скоро за вільну Україну до бою вже мільйони побірників стануть»⁸¹.

Маніфестація змусила і російську революційну демократію подивитися на український рух дещо іншими очима. Певною мірою вона навіть налякала своїм розмахом і демонстративним виходом із-під контролю. Міська дума через два дні після маніфестації включила до складу гласних М. Грушевського та І.Степенка.

За такої ситуації у політичній грі важливим було не втрачати темп, використати якомога повніше усі здобуті успіхи. Голова УЦР і його найближче оточення з українських соціал-демократів та есерів добре розуміли це, тому, на думку Грушевського, «за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських»⁸².

Із метою викристалізувати головні домагання українського руху М.Грушевський підготував статтю «Велика хвиля», яка була опублікована 25 березня в першому числі газети «Нова рада». У цій статті було чітко окреслено ситуацію, що склалася після падіння самодержавства. Вона принципово відрізнялася від того контексту, в якому розвивалося українство декілька років тому: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності... Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з щирою подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв'язанням українського питання» для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи»⁸³.

М.Грушевський дав знак до переведення українських домагань із площини національно-культурних вимог до політичних. Головною з них було гасло автономії України у складі федеративної Росії.

Звернемо увагу на інший аспект політичної платформи лідера Центральної Ради. М.Грушевський пише: «Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні»⁸⁴. Ця теза є своєрідним ключем для розуміння ситуації, що склалася у Києві між тупівцями і Грушевським. Надії тупівців на приїзд Михайла Сергійовича, який мав урезонити молодь, не справдилися. Він повів себе зовсім не так, як того бажали його соратники з ТУП-у. «Тим часом позиція М.С., по його приїзді до Києва, дуже всіх здивувала. Ролі арбітра, яку готували йому обставини, він не прийняв/.../. Замість погодити розбіжні громадські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому ґрунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної справи, він стрімголов кинувся в обійми одної з двох протилежностей»⁸⁵, – докоряв О. Лотоцький. Його підтримував інший визначний діяч ТУП-у Д.Дорошенко: «Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував у товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М.С., ухиляючись, заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок»⁸⁶.

Така особиста позиція М.Грушевського стала причиною, на думку Д.Дорошенка та О.Лотоцького, відходу тупівської інтелігенції від активної діяльності у Центральній Раді. Обидва відомі діячі українського ліберально-демократичного руху закидали пізніше М.Грушевському як провину саме таку його поведінку, бачили в ній елемент політиканства і необґрунтованого радикалізму.

За всіх симпатій до Д.Дорошенка та О.Лотоцького, визначних українських діячів, як і загалом до української ліберально-демократичної інтелігенції, істо-

рик повинен розуміти, що у Центральній Раді не було іншого способу очолити український національно-визвольний рух, крім запропонованого М.Грушевським. Поміркованість тупівців не вписувалася у ритм революційного життя. Вона безповоротно відійшла в минуле, чіплятися за неї значило залишити Центральну Раду на задвірках політичного життя, з яких вона ледь-ледь почала вибиратися на магістральний шлях революції. Саме це і доводив у своїй статті «Велика хвиля» колишнім однодумцям М.Грушевський: «Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту»⁸⁷.

Здається, і докори в тому, що М.Грушевський відштовхував від роботи у Центральній Раді тупівців, не відповідають дійсності, як не відповідають дійсності твердження, що він за три дні став соціалістом⁸⁸. Загалом тема дистанціювання М.Грушевського від ТУП-у потребує окремого дослідження. Тут лише зазначу, що почалася вона ще під час його заслання. Однак, повернувшись до Києва, він намагався залучити до роботи в УЦР своїх старших товаришів. Із його ініціативи до Ради було запрошено В.Науменка, М.Василенка та С.Єфремова. Однак перші два це запрошення просто проігнорували. Ще одну спробу вплинути на українську ліберально-демократичну інтелігенцію М.Грушевський зробив на з'їзді ТУП, який відбувся 25–26 березня. З'їзд виявився представницьким, на нього з'їхалися делегати з багатьох міст України, Москви, Петрограда, Кубані. М.Грушевський головував на з'їзді і декілька разів виступав, поклавши в основу своїх промов головні думки статті «Велика хвиля», закликав відмовитися від мінімальних вимог, характерних для діяльності ТУП у попередні часи. Пафос його позиції зводився до того, що «наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо, але вони нам не пробачать, коли ми недооцінимо моменту і не розгорнемо наших постулатів і вони матимуть на се право»⁸⁹. Чи то під впливом М.Грушевського, чи через інші обставини, з'їзд поділився на дві течії: радикальну, яка стояла за те, щоб ТУП було реорганізовано в політичну партію із соціалістичними елементами в програмі, та консервативну, яка вважала за потрібне зберегти надпартійний характер організації з поміркованими гаслами. Перша течія мала кількісну перевагу. Однак на з'їзді було прийнято обережніше рішення: змінити назву ТУП на Союз автономістів-федералістів. З'їзд справив на Грушевського подвійне враження. З одного боку, він писав, що був вдоволений, а з іншого, – що востаннє виступав провідником української поступової інтелігенції. У його спогадах знаходимо відверті претензії до колишніх однодумців. Грушевський звинувачує «старших українців» в абсентеїзмі, в бажанні «не встрявати в українську авантюру»⁹⁰.

Поряд із формуванням ідейних принципів українського руху Центральна Рада докладала значних зусиль для організаційного забезпечення «всеукраїнської демонстрації». Відмова від пасивного чекання поступок із боку російського уряду, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію, розширення її соціальної бази. Все це могло зробити лише широке зібрання українського народу. Ще на одному із перших засідань Центральної Ради представник Одеського керівного комітету повідомив, що комітет «ухвалив робити заходи до скликання українського конгресу у Києві»⁹¹. Але тоді конкретного рішення ухвалено не було. Після приїзду М. Грушевського ця ідея пережила нове народження. Загалом, ідеальним вбачалося проведення з'їзду за територіальним принципом, щоб усі регіони України мали на ньому своїх представників, і щоб вони врешті-решт делегували представницькі права Центральній Раді. «Тоді перевибрана таким конгресом Ц. Рада була б органом волі краю – мала б право конституювати»⁹², – вважав М.Грушевський. Але повної впевненості в успішному проведенні такого заходу у команди керівника Ради не було. Через це вирішили спочатку обмежи-

тися проведенням українського національного з'їзду, а вже згодом планувати територіальний конгрес.

29 березня в «Новій Раді» М.Грушевський публікує статтю «На Всеукраїнський з'їзд», в якій закликає всіх, хто стоїть «на українській політичній платформі», взяти активну участь у підготовці і проведенні з'їзду. Він формулює гасло: «Завершити нашу організацію», маючи на увазі і Центральну Раду, як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація у загальноукраїнському масштабі, на думку М.Грушевського, мала бути головним завданням національного конгресу: «Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі..., одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію».

Центральна Рада докладала зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які виїздили в провінцію. 19 березня, у день української маніфестації, газета «Вісти з Української Центральної Ради» вийшла з першою інформацією про з'їзд. 28 березня українські газети та російськомовна «Киевская мысль» надрукували підписане М.Грушевським і С.Веселовським спеціальне повідомлення про національний з'їзд, в якому детально пояснювалося, хто кого має посилати до Києва на форум. Норми представництва відрізнялися демократичністю, делегатів пропонувалося прислати всім українським організаціям: політичним, культурним, професійним, територіальним за однієї умови, що вони визнають вимогу національно-територіальної автономії України. Це могли бути організації і робітничі, і селянські, і військові, і релігійні, і студентські та учнівські, а також службовців. Крім того, делегатів могли послати села, міста і повіти. Тобто, як зазначав М.Грушевський, «крім представництва національного, було де-що і від представництва територіального»⁹³. На кожні 50 членів організації мав бути обраний один депутат, але не більше п'яти від однієї організації. Одного депутата могла послати й організація, в якій налічувалося менше 50 членів. Це щодо формування делегатського корпусу з вирішальним голосом. Із дорадчим голосом участь у з'їзді міг взяти, з дозволу президії, будь-який «організований українець».

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вдало вписалася в політичні обставини моменту. Український рух уже перебував на піднесенні. Із вітальних телеграм, які у другій половині березня почали надходити до Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота «Просвіт», піднімають голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Це свідчило про те, що період становлення Центральної Ради, який продовжувався не більше одного місяця, успішно завершувався. Рада стрімко набрала достатньої політичної ваги, щоб із лівого переміститися на правий фланг українського громадсько-політичного життя, а згодом стати помітним гравцем на всеросійському політичному полі.

¹ Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Наук.-бібліогр. вид. – К., 2001. – С.254–398.

² Історія України: нове бачення: В 2-х т. – К., 1996. – Т.2: Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998; Політична історія України

XX ст.: У 6-ти т. – Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. – К., 1997; *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006; *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

³ *Турченко Ф.Г.* Зазн. праця. – С.210.

⁴ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1920 рр.: У 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т.І. – С.15.

⁵ *Винниченко В.* Відродження нації (Історія Української революції [mareць 1917 р. – грудень 1919 р.]): В 3-х ч. – Ч.І. – Відень, 1919. – С.79–80.

⁶ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.263.

⁷ *Садовський В.* Могила без хреста (У 20-ті роковини заснування Центральної Ради) // Діло. – Львів. – 1937. – 27 березня.

⁸ *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.55.

⁹ Там само. – С.56.

¹⁰ П.Мірчук вживає датування за григоріанським календарем, і тому 4 березня подає як 17. На цю дрібну деталь не звернув уваги Ф.Турченко і помилково припустився думки, що, за Мірчуком, об'єднання двох Центральних Рад відбулося аж через два тижні, насправді Мірчук говорить про наступний день. Тоді виникає питання, коли ж створилася тупівська ЦР? Це не могло бути «днем-двома пізніше ніж Міхновський» (Ф.Турченко), бо вже наступного дня обидві об'єдналися (Див.: *Турченко Ф.Г.* Зазн. праця. – С.206–207).

¹¹ *Мірчук П.* Зазн. праця. – С.57.

¹² *Турченко Ф.Г.* Зазн. праця. – С.207.

¹³ *Млиновецький Р.* Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (про що «історія мовчить»). – Л., 1994. – С.100–101.

¹⁴ Там само. – С.98.

¹⁵ Там само. – С.99.

¹⁶ Там само. – С.100.

¹⁷ *Солдатенко В.* «...Найдужче любити український народ». Роздуми з приводу виходу книги про Миколу Міхновського // Дзеркало тижня. – 2006. – 29 квітня – 12 травня.

¹⁸ *Характерник.* Згадки з минулого // Літературно-науковий вісник. – Л., 1924. – Кн. VII – IX. – С.288.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. I. – Л., 1923. – С.71.

²⁰ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-ий рік // Науковий збірник. – Нью-Йорк, 1999. – С.256.

²¹ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – №1. – 19 березня.

²² Р.Бжеський, на той час доволі молода людина (1894 р. н.), напередодні революції лише закінчив гімназію у Чернігові, де й зустрів початок революції, був помічником начальника міліції Чернігова, згодом, з літа 1917 р., був призначений інструктором Центральної Ради у Літинському повіті, пізніше – інструктор УЦР у Кролевецькому повіті і лише у жовтні 1917 р. отримав посаду у генеральному секретарстві внутрішніх справ та переїхав до Києва // Див.: *Характерник.* Зазн. праця.

²³ *Антонович Д.* Довкола засновин Центральної Ради // Діло. – Львів. – 1937. – 27 березня.

²⁴ Цікавий спогад про М.Міхновського в період з кінця 1916 до початку 1919 рр. залишив колишній секретар УЦР М. Єремів. Він пише, що з кінця 1916 р. М. Міхновський був захоплений проектом утворення українського війська, доволі екстравагантним за своїм змістом. Він полягав у тому, «що кожний вояк російської армії, який є родом українець, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії». Далі Єремів пише, що весною 1917 р. М.Міхновський «приклав багато сил та труду до організації реальної воєнної сили», але жодного слова не говорить про його участь у творенні Центральної Ради, навпаки, зазначає, що обраний до Центральної Ради Міхновський «не був

майже на жоднім засіданні й ніколи не використав цієї трибуни» / *Єремійє М.* За лаштунками Центральної Ради // Український історик. – 1968. – №1–4. – С.102 – 103.

²⁵ *Мазепа І.* Підстави нашого відродження. – Б.м. – 1946. – Ч. I. – С.160, 164.

²⁶ Южный край. – Харьков. – 1917. – 1 января.

²⁷ Там же. – 6, 8 января.

²⁸ Киевлянин. – 1917. – 14 января.

²⁹ Южный край. – Харьков. – 1917. – 19, 20 января.

³⁰ Там же. – 2 февраля.

³¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.128.

³² *Дорошенко Д.* Зазн. праця. – С. 68.

³³ Киевская мысль. – 1917. – 3 марта.

³⁴ Украинская жизнь. – 1917. – №1–2. – С.46.

³⁵ Киевская мысль. – 1917. – 2 марта.

³⁶ *Верстюк В.* Зазн. праця. – С.66.

³⁷ *Королів-Старий В.* Центральна Рада (згадка)// Тризуб. – Париж, 1927. – №16. – С.21.

³⁸ *Чикаленко Є.* Зазн. праця. – С.253 – 255.

³⁹ «Від самих перших днів революції осередком українського життя в Києві зробився український клуб «Родина». Тут у чотирьох маленьких кімнатах (бо більша частина помешкання з початку війни була обернута в шпиталь для поранених на війні), – з ранку до вечора товклися люде, ділилися новинами, відбували наради. До помешкання «Родини» перенесла свої наради і рада «Товариства українських поступовців», одинокої тодішньої всеукраїнської організації. Спочатку рада «ТУП» сама думала стати загальним об'єднуючим органом, але на її збори явилися І.Стешенко, Д.Антонович і Ол.Степаненко, як представники українських соціалістичних організацій і домагалися, щоб до ради було прийнято також представників від цих організацій, в такому ж числі, скільки було і членів ТУП-івської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУП-у погодилася на домагання соціалістичних представників, із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій. Так утворилася Центральна Рада...» // *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 – 1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С.42.

⁴⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – Ч. I. – С.71–72.

⁴¹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – №8. – С.129.

⁴² *Антонович Д.* Зазн. праця.

⁴³ *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С.37.

⁴⁶ Велика Українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року / Упорядник проф. Я. Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – С.8.

⁴⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 – 1923. – Т.1. – С.42.

⁴⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.39–40.

⁴⁹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С.6.

⁵⁰ *Мартос Б.* Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк, 1989. – С. 35.

⁵¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.217.

⁵² *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

⁵³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – Ч. I. – С.72.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-ий рік... – С.255.

⁵⁶ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.39.

⁵⁷ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.44–45.

⁵⁸ *Антонович Д.* Згад. стаття.

⁵⁹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.44–45.

⁶⁰ Про відсутність тупівців у ЦР можна скласти враження з розповіді О.Лотоцького про його звіт 24 березня перед Центральною Радою про роботу Української Національної ради у Петербурзі. Він пише, що його слухали близько десятка осіб, переважно есерів та соціал-демократів на чолі з Д.Антоновичем та М.Ткаченком, а головував на засіданні М.Грушевський // *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. III. – Варшава, 1934. – С.348.

⁶¹ Д. Антонович у згаданій статті писав, що всі «від поручники ТУП-у, почувачи відразу до демагогії, перестали ходити на зібрання Центральної Ради; хоч ТУП-ові уділено в Центральній Раді п'ять місць, але він їх зовсім не використовував, так що в Центральній Раді його не було аж до Національного конгресу, на якому він, здається, і зовсім розв'язався або, може, переорганізувався в радикально-демократичну партію, що за два місяці перейменувалась у партію соціалістів-федералістів». Д. Дорошенко начебто цю думку заперечував. У своїх спогадах він писав: «Я, хоча й вступив у виконання обов'язків помічника губернського комісара Київщини, вчашав на засідання Центральної Ради й багато сперечався щодо способу її формування» (*Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – Ч. I. – С.73).

⁶² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. III. – Варшава, 1934. – С.352.

⁶³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Ч. I. – С.72.

⁶⁴ Він писав: «Потребу такого об'єднання піднесла в перших же днях революції стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ, а останніми літами звана «Товариством українських поступовців». У перших днях марта воно постановило зробити свою діяльність відкритою і дати почин до тіснішого об'єднання всіх українських демократичних течій і напрямів у політичній організації, що буде йти до сеї мети. По кількох днях переговорів, дня 7 березня (марта), організувалась спільна рада всіх київських українських організацій під назвою Української Центральної Ради». *Грушевський М.* Українська Центральна Рада й її Універсал // *Хто такі українці і чого вони хочуть?* – К., 1991. – С.6.

⁶⁵ *Грушевський М.* Спомини. – С.130–131.

⁶⁶ *Антонович Д.* Зазн. праця.

⁶⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.39.

⁶⁸ Там само. – С.41 – 42.

⁶⁹ Там само. – С.40.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.77.

⁷² Киевская мысль. – 1917. – 6 марта.

⁷³ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року... – С.55.

⁷⁴ *Антонович Д.* Зазн. праця.

⁷⁵ *Грушевський М.* Спомини. – С.130.

⁷⁶ Там само. – С.136.

⁷⁷ *Христюк П.* Зазн. праця. – Т.1. – С.16.

⁷⁸ Там само. – С.17.

⁷⁹ *Грушевський М.* Спомини. – С.136 – 137.

⁸⁰ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917-ий рік... – С.255.

⁸¹ *Верстюк В.* Зазн. праця. – С.75.

⁸² *Грушевський М.* Спомини. – С.143.

⁸³ *Грушевський М.* Велика хвиля. – С. 96.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – С.353.

⁸⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... – Ч.І. – С.73.

⁸⁷ *Грушевський М.* Велика хвиля. – С. 96.

⁸⁸ Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – С.348.

⁸⁹ Цит. за: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада... – С.77.

⁹⁰ Див.: *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

⁹¹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.40.

⁹² *Грушевський М.* Спомини. – С.144.

⁹³ Нова рада. – 1917. – 29 березня.

The article examines the initial stage of forming and activity of Ukrainian Central Rada. Different historiographic versions of this civil political institute's formation are analyzed. The process of forming of its ideological positions is shown.